

УДК 159.9:343.9

Корсун С. І., кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ

ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ТЕРОРИСТИЧНОЇ ВІКТИМНОСТІ

Розглянуто феномен віктимності поведінки людини з позиції юридичної психології та стосовно віктимності до терористичних подій. Узагальнено й адаптовано психологічні рекомендації щодо уникнення терористичних проявів. Запропоновано визначення терористичної віктимності.

Ключові слова: *терористична віктимність; тероризм; терористичний акт; юридична психологія.*

Безпосереднім наслідком світової глобалізації є те, що тероризм як міжнародна загроза набуває значного поширення, наближаючись не лише до кожної держави, а й до кожного її громадянина, людини. Таким чином, терористичні загрози в сучасному світі не лише наявні, а безпосередньо стосуються кожного. Саме цю тезу яскраво підтверджують події, що відбуваються в нашій країні.

Нині фахівці-юристи приділяють чимало уваги проблемам протидії та боротьби з тероризмом – відбувається укладення відповідних законів, нормативних актів. Водночас психологічному забезпеченню боротьби з тероризмом та психологічним засадам уникнення й мінімізації наслідків від терористичних подій бракує уваги у вітчизняній науці. З метою ґрунтовного дослідження психологічних засад протидії та попередження терористичних проявів, недопущення й уникнення негативних наслідків ми пропонуємо інтегрований підхід до розгляду означеної проблеми, що поєднує в собі наукові досягнення кримінології у вивченні феномена віктимності та сучасні досягнення психології.

Варто зауважити, що певні психологічні аспекти захисту та уникнення злочинних проявів висвітлено в працях вітчизняних науковців, зокрема Д. Александрова, В. Андросюка,

В. Беда, Л. Казміренко, В. Коновалова, М. Костицького, О. Мойсеевої, С. Тарарухіна, В. Шепітька, Г. Юхновця. Певну увагу психологічному забезпеченню боротьби з тероризмом приділено в працях українського науковця-юриста В. Ліпкана. Із зарубіжних психологів висвітленням психологічних проблем боротьби з тероризмом займався відомий російський науковець Д. Ольшанський, а також інші знані вчені – Ю. Антонян, Г. Білокуров, А. Боковиков, Т. Нестик, В. Соснін. Кримінологічні аспекти віктимної поведінки висвітлено в працях Ю. Александрова, В. Василевича, А. Геля, О. Джужі, Є. Моїсєєва, Г. Семакова та ін.

Завданням цієї статті є інтегральне поєднання сучасних підходів до теорії віктимності та досягнень психологічної науки – юридичної психології – щодо уникнення ситуацій, що є потенційно небезпечними для особистості як об'єкта злочинного посягання. Доцільно також поширити та адаптувати отримані рекомендації на ситуації, пов'язані з терористичними проявами (тобто розробити ключові психологічні засади терористичної віктимності).

У соціально-психологічному аспекті віктимність розглянемо як соціально-психологічний феномен, що притаманний особистості й такий, що може бути визначений через здатність та схильність за певних обставин стати жертвою злочину. Віктимність потенційно притаманна кожній людині, вона може бути реалізована певним злочинним актом або залишатися потенційною.

Відзначають підвищену віктимність – такий ступінь уразливості особистості, що перевищує середній рівень. Він залежить від особистісних якостей та поведінки конкретного індивіда.

Мінімізована ж віктимність – це віктимність, нижча за середній рівень. Індивід не набуває віктимності в процесі життєдіяльності, а є віктимним від моменту народження і до смерті – він не може не бути віктимним, оскільки живе в суспільстві, у якому не ліквідовано злочинність, а отже, існує об'єктивна можливість стати жертвою злочину [1].

Потенційну індивідуальну віктимність залежно від можливостей її реалізації в ситуаціях більш-менш широкого кола злочинів, з огляду на особистісні якості й професійну зайнятість конкретної особи, можна розглядати також із

позиції її універсальності, розрізняючи віктимність загальну й вибірккову (спеціальну).

Віктимність окремої особи є відносним поняттям, оскільки завжди реалізується в певній ситуації, що є для цього достатньою. Однакові особистісні якості, аналогічна поведінка можуть мати різні наслідки залежно від конкретної ситуації (зовнішніх обставин, характеристики злочинця тощо). Іншими словами, необхідно розрізняти віктимність особисту й ситуативну.

У реалізації віктимних потенцій жертви певну роль відіграє взаємодія її суб'єктивних якостей і зовнішніх обставин. Ступінь віктимності особи є результатом поєднання ситуативного та особистого компонентів. Тому, зазвичай, шкода, якої завдано жертві, є наслідком реалізації особистої та ситуативної віктимності. Зокрема, ступінь вибіркової (спеціальної) віктимності значною мірою визначений професійною діяльністю (працівники міліції, охоронці, таксисти, інкасатори, касири та ін.). Водночас вибірккова віктимність є ситуативною, оскільки типовим для неї є перебування потенційної жертви в небезпечних ситуаціях. Потенційна жертва може стати реальною вже тому, що опинилась у несприятливій ситуації, а її особисті якості й поведінка аж ніяк цьому не сприяли [1–2].

Отже, віктимність як соціально-психологічний феномен притаманна кожному представнику суспільства, кожному індивіду. У процесі еволюції людство напрацьовувало певні шаблони поведінки, що давало змогу уникати небезпеки та зберігати життя. Нам відомо про існування інстинктів – сукупності вроджених реакцій на подразники або актів поведінки, що мають вигляд фіксованої форми дії, отриманої організмом спадково. Однак людина, на жаль, не лише турбується про безпечні умови проживання для себе та свого потомства, а й винаходить різноманітні способи позбавлення життя собі подібних. Особливу небезпеку становлять різноманітні терористичні прояви, що набули поширення останніми роками. У сучасних умовах потрібно переналаштувати свою поведінку на врахування й усвідомлення терористичних загроз. На жаль, думка про можливість тероризму відсутня у свідомості більшості наших співвітчизників.

Терористична віктимність – це соціально-психологічний феномен, що притаманний кожній особистості. Терористична віктимність поєднує в собі ситуативний та особистісний

компоненти, її може бути визначено як здатність та схильність до того, щоб за певних обставин стати жертвою терористичного акту.

На сучасному етапі розвитку психологічної науки вже лунає заклик до переосмислення ролі психології та психологів у боротьбі з насиллям загалом і терористичними проявами зокрема. Перед психологією ХХІ ст. постають певні завдання:

1) спростування біологічного детермінізму в поясненні воєн та нерівності;

2) визначення відмінностей між конфліктом і насиллям, а також переконання суспільства в неминучості й природності конфліктів;

3) спростування легітимності насилля на всіх рівнях суспільства;

4) сприяння ненасильницькому відновленню справедливості;

5) відновлення комунікації між сторонами конфлікту;

6) перетворення боротьби за справедливість і мир на одну з ключових проблем психології [3, с. 209].

Озброївшись психологічними підходами, ґрунтуючись на кримінологічній теорії, узагальнюючи наявні наукові розробки з цього напрямку, спробуємо окреслити головні психологічні засади терористичної вктимності.

Необхідно пам'ятати про існування тероризму, налаштувати себе та свою свідомість на відповідний спосіб сприйняття докільця, адекватне ставлення до того, що відбувається, та лінію поведінки в житті. Зокрема, це означає пам'ятати номери телефонів місцевих служб порятунку, служб із надзвичайних ситуацій; заздалегідь знати, куди звертатися і що робити в критичній ситуації; тримати документи, гроші та предмети першої необхідності в доступному місці, щоб не втрачати багато часу на їх пошук.

Досвід різних країн свідчить, що коли люди пам'ятають про те, що в житті існують терористи, то їх поведінка автоматично налаштовується під потенційні загрози. Вони стають більш уважними, обережними та пильними. Це в жодному разі не паніка, не постійний страх, із яким неможливо жити, але це і не звична для нас безладність, недбалість, неухважність нерідко навіть до очевидних речей. Ідеться про елементарно більш високий рівень самодисципліни.

Дисциплінуючи себе та інших, громадяни досягають того, що терорист стає більш помітним на такому тлі – адже він завжди порушує ті чи інші норми, звичний порядок життя: він несе в руках щось незвичне, велике і запаковане якимось невідповідним чином або кишені в нього підозріло відстовбурчені, або ж він залазить під чужий автомобіль і підозріло довго там перебуває чи щось інше, не менш дивне на звичному тлі упорядкованого життя [4, с. 285–286].

У метро варто звертати увагу на неадекватну поведінку пасажирів та залишені сумки, портфелі, пластикові пакети. У разі виявлення нічийних предметів слід поінформувати машиніста потягу або працівників метрополітену.

Якщо вибух уже стався й потяг зупинився в тунелі, не намагайтеся вибратися з вагона. У тунелі розміщено десятки електричних кабелів, вони можуть бути пошкоджені вибухом. Двері вагона, можливо, краще відчинити. Якщо вагон задимлений, затуліть органи дихання хусткою чи вологою серветкою та лягайте на підлогу (як відомо, дим піднімається догори). Металевий корпус вагона може перебувати під напругою, тому намагайтеся не торкатися металевих частин. Краще спокійно очікувати на прибуття рятівників. Паніка та беззмістовні дії – головні чинники небезпеки в такій ситуації [5].

Водночас пам'ятайте, що далеко не всі стають жертвами терористів або потрапляють у проблемні ситуації. Головна причина зазвичай полягає в тому, що людям не вистачає базових соціальних навичок. Наприклад, вони не завжди знають, як відповісти на провокацію інших, щоб нейтралізувати наростаючий гнів, а не спровокувати його ще більше. Часто люди навіть не мають уявлення про те, як адекватно сформулювати свої бажання, і гостро реагують, коли реакція інших людей не відповідає їх очікуванням. Байдужість та неухважність до емоційного стану інших, навіть елементарна неухважність призводять до того, що ми відчуваємо повну фрустрацію, а отже, говоримо слова й робимо речі, що налаштовують оточуючих проти нас.

Необхідно пам'ятати, що більшість злочинців у цій сфері – особистості, які не мають елементарних соціальних навичок. Таких звичайних соціальних навичок необхідно навчати та, відповідно, засвоювати їх. Необхідно пам'ятати, що традиційні

тридцяти-, сорокахвилинні тренінги в групах по дві – чотири особи, коли діти й дорослі виконують різні вправи, навчаючись того, як потрібно поводитися в складних ситуаціях, що можуть потенційно призвести до агресії, є надзвичайно результативними [4, с. 286–287].

Потрапивши в надзвичайну ситуацію, необхідно завжди бути готовим швидко її оцінити й обрати правильну лінію поведінки. Якщо ви маєте справу із задалегідь підготовленою акцією, то неочікуваний опір лише озлобить ваших противників, імовірно, спровокує їх на дії, до яких вони не збиралися вдаватися. Так, наприклад, відомо, що в ситуації викрадення немотивований опір нерідко призводить до вбивства потенційних заручників. Безглуздою може стати й спроба втечі – це може призвести до рокового пострілу вслід [4, с. 288].

Таким чином, необхідність швидкої оцінки ситуації та вибору правильної лінії поведінки повинна відповідати ситуації, дати змогу уникнути агресії, напруження та протидії. Необхідно виявляти відповідну м'якість та податливість, зберігаючи ясний розум і поміркованість, щоб осмислити та знайти вихід із ситуації, що склалася.

Щоб упоратися зі страхом, краще за все взагалі не піддаватися йому, а найголовніше – нездоланному, «відкладеному страху». У перші хвилини страх не надто охоплює, він не встигає швидко та повністю оволодіти свідомістю, протистояти йому допомагає інерція попереднього стану. А ось пізніше, часто вже після зникнення конкретної загрози, людина впадає у фрустрацію. Однак і з цим станом можна впоратися. Для того необхідно, передусім, навчитися легко переорієнтуватися, не «застрягати» занадто на ситуаціях, що минули, багаторазово повертаючись до одних і тих самих подій.

Розглянемо алгоритм, за яким треба діяти в таких ситуаціях.

Не панікуйте. Намагайтеся впоратися зі своїм страхом. Найбільш простий психологічний прийом: відчули страх – починайте повільно та глибоко дихати. Ще один прийом – розсердитись якомога більше на що-небудь чи кого-небудь: на ситуацію, на себе, на іншу людину. Злість витіснить страх, захочеться негайно діяти, а отже, ви перестанете боятися.

У періоди підвищеної небезпеки тероризму слід уникати масових зібрань, концертів, дискотек, мітингів, тобто місць, у яких швидко може спалахнути паніка. Зазначений стан небезпечний не тим, що всім стає страшно, а тим, що в стані паніки люди тиснуть одне одного [4–5].

Вплив на панічну поведінку – зрештою лише окремих випадок психологічного впливу на будь-яку стихійну поведінку – щонайперше, поведінку натовпу. Тут діє загальне відносно будь-якого натовпу правило: передусім необхідно знизити загальну інтенсивність емоційного зараження, вивести людей з-під гіпнотичного впливу такого стану й раціоналізувати, індивідуалізувати психіку людини. У натовпі будь-яка людина позбавлена індивідуальності – вона є лише складовою маси, що розділяє її емоційний стан, підпорядковуючи всю її поведінку.

Ось чому терористи воліють здійснювати свої акції саме в натовпі, у місцях масового скупчення людей: у натовпі досить злякати лише декількох осіб, навіть невеликим вибухом, як паніка швидко охоплює всю масу. Саме тому варто уникати масових зібрань, концертів, дискотек, мітингів, демонстрацій у періоди підвищеної небезпеки тероризму. Необхідно заздалегідь попереджати людей про можливі складні ситуації та провокації, щоб мінімізувати чинник несподіваності й переляку. Зрештою, бажано відволікати увагу людей від можливих джерел страху та намагатися не розпалювати, а знімати емоційну напруженість.

У світовій практиці накопичено досвід щодо створення спеціальних протипанічних систем і служб. Вони передбачають: кризове (резервне) керівництво – як для окремих заходів, так і для країни загалом; розміщення в натовпі спеціально проінструктованих людей, які вміють виконувати команди та не піддаватися паніці; підготування засобів звукової техніки для негайного заповнення дефіциту необхідної під час паніки інформації та виконання ритмічної музики або популярних хорових пісень.

Усвідомлюючи про необхідність напрацювання спеціальних антитерористичних заходів, мало хто думає про необхідність

створення спеціальної антипанічної служби. Але ж боротьба з панікою – одне з головних завдань служби з надзвичайних ситуацій. Для розв'язання цього завдання необхідні спеціальні теле- та радіопрोगрами, готові евакуаційні маршрути, підготовлені фахівці – не в суворій міліцейській формі, а зі звичайними білими пов'язками, мегафонами та плакатами, наприклад «Рухатися за мною» [4, с. 295–296].

На окрему увагу заслуговують поштові скриньки та їх вміст. Історія з поширенням бацил сибірської виразки в США восени 2001 року всіх навчила: біологічний тероризм – це жахлива міна уповільненої дії. Біотерор завжди поширюється тихо та непомітно, в охайному поштовому конверті, через звичайну поштову скриньку. Для уникнення небезпеки, передусім, необхідно контролювати свою поштову скриньку, тримаючи її чистою, регулярно перевіряючи. Не варто поспішати відкривати конверти з незнайомими зворотніми адресами, невідомою адресою відправника [4, с. 306].

Ураховуючи вищенаведене, можемо констатувати, що настав час для переосмислення ролі психології та психологів у боротьбі з насиллям узагалі й терористичними проявами зокрема.

На нашу думку, терористичну віктимність можна охарактеризувати як соціально-психологічний феномен, що притаманний кожній особистості. Терористична віктимність поєднує в собі ситуативний та особистісний компоненти, її може бути визначено як здатність і схильність особи за певних обставин стати жертвою терористичного акту.

Запропоновані психологічні рекомендації щодо мінімізації віктимності в ситуаціях, пов'язаних із терористичними проявами, потребують подальшого поглиблення і вдосконалення. Саме в цьому ми вбачаємо перспективи подальших наукових розвідок та досліджень.

Список використаних джерел

1. Александров Ю. В. Кримінологія : [курс лекцій] / Ю. В. Александров, А. П. Гель, Г. С. Семаков. – К. : МАУП, 2002. – 295 с.

2. Джужа О. М. Кримінологія: Спеціалізований курс лекцій зі схемами : [навч. посіб.] / О. М. Джужа, Є. М. Моїсєєв, В. В. Василевич. – К. : Атіка, 2001. – 386 с.

3. Соснин В. А. Современный терроризм: Социально-психологический анализ / В. А. Соснин, Т. А. Нестик. – М. : Ин-т психол. РАН, 2008. – 240 с.

4. Ольшанский Д. В. Психология террора / Д. В. Ольшанский. – М. : Академ. проект ; ОППЛ, 2002. – 320 с.

5. Шапарь В. Б. Энциклопедия психологической безопасности / В. Б. Шапарь, А. В. Тимченко, В. Е. Христенко и др. – Ростов н/Д : Феникс, 2007. – 496 с.